

Anna Mäki-Petäjä-Leinonen

Ennakoiva ikääntyminen – vanhuuteen varautumisen keinot

Loppuraportti:

1. Keskeiset tutkimusteemat

Oikeudellinen ajattelu lähtee perinteisesti olettamasta, jonka mukaan oikeuksien tai velvollisuuksien koskiessa ikänsä puolesta vajaavaltaisia tai jonkin syyn johdosta toimintakykynsä menettäneitä henkilöitä, heidän etuaan valvoo holhoustoimilaissa tarkoitettu edunvalvoja. Tämä oletus ei kuitenkaan enää täysin vastaa todellisuutta. Huomattava osa toimintakyvyltään heikentyneestä väestöstämme on kuolemaansa saakka vailla edunvalvojaa. Heidän asioistaan on huolehdittava jollakin tavalla myös tilanteessa, jossa he eivät enää kykene itsenäiseen päätöksentekoon.

Teoksen pääteemana on, mitä oikeudellisia keinoja yksilöllä on käytettävissään hänen suunnitellessaan omaa tulevaisuuttaan. Toimintakyvyn menetykseen varautumalla ihminen voi varmistaa itsemääräämisoikeutensa toteutumisen siinä elämänsä vaiheessa, jossa kyky itsenäisten päätösten tekemiseen on menetetty.

Tarkastelun keskiöön nostetaan siten toimintakyvyltään riittävän terve henkilö, joka itse aktiivisesti vaikuttaa oikeuksiensa toteutumiseen suunnittelemalla tulevaa; toisessa tai kolmannessa iässä oleva ihminen suunnittelee neljännen tai viidennen ikänsä aikaista elämää. Ennakoivaa ikääntymistä koskeva tutkimus tuo myös ennakoivan oikeusajattelun vanhuusoikeudelliseen tutkimukseen, minkä lisäksi tutkimuksessa tarkastellaan merkittäviä lainsäädännön uudistuksia, kuten lakia edunvalvontavaltuutuksesta.

Tutkimuksessa tarkastellaan esimerkiksi yksilön mahdollisuutta valtuuttaa toinen toimimaan puolestaan sellaisessa elämäntilanteessa, jossa valtuuttaja ei enää kykene itsenäisesti selviytymään asioidensa hoidosta. Tältä osin tutkimuksessa käsitellään paitsi oikeustoimilaissa (228/1929) säädetyn varallisuusosoikeudellisen valtuutuksen merkitystä myös vuonna 2007 voimaan tullutta lakia edunvalvontavaltuutuksesta (648/2007). Edunvalvontavaltuutus on uusi oikeudellinen instituutio, jonka avulla henkilö voi järjestää asioidensa hoidon sen varalta, että hän myöhemmin tulee sairauden, henkisen toiminnan häiriintymisen tai muun syyn vuoksi kykenemättömäksi huolehtimaan asioistaan. Edunvalvontavaltuutusta koskevalla lailla on luotu kevyempi vaihtoehto edunvalvonnalle.

Teoksessa tarkastellaan edelleen, millä eri keinoin päämies voi vaikuttaa edunvalvojansa henkilöön sekä sitä, minkälainen sitovuus on toiveilla, joita hän on antanut mahdollisen edunvalvontansa varalle. Myös potilaan itsensä antamat hänen hoitoaan koskevat tahdonilmaisut tulevat tutkimuksessa tarkasteltavaksi. Yksi potilaan tärkeimmistä oikeuksista on hänen itsemääräämisoikeutensa: potilaan suostumus on hoidon luvallisuuden edellytys. Eräs itsemääräämisoikeuden ilmenemismuoto on potilaan oikeus ilmaista hoitoaan koskeva tahtonsa etukäteen hoitotahdossa. Käsillä olevassa tutkimuksessa selvitetään paitsi hoitotahtoa koskevia kysymyksiä myös sitä, mikä on hoitotahdossa ilmaistujen hoivaa koskevien toiveiden juridinen merkitys ja millä tavoin ne velvoittavat potilaan puolesta toimivaa.

Ennakoinnin keinojen lisäksi teoksessa tarkastellaan, millä tavoin ikääntyvän ihmisen tulevaisuuden suunnittelua voidaan tukea. Teoksessa tarkastellaan muun ohella lakimiehen ja viranhaltijan vastuuta ja velvollisuutta vaikuttaa yksilön ennakkointiin ohjaamalla ja neuvomalla esimerkiksi hoitotahdon tai edunvalvontavaltuutuksen tekemisessä. Tällöin käytännön toimijat, kuten lakimiehet, lääkärit, sosiaalityöntekijät tai maistraatin viranhaltijat toimivat ennakoinnin mahdollistajina.

Teoksen pääpaino on toisin sanoen siinä, millä tavoin yksilö voi järjestellä ennakkoon omaa edustamistaan koskevat kysymykset ja ilmaista oman tahtonsa

vajaakykyisyytensä varalle. Sen sijaan tämän teoksen ulkopuolelle on rajattu joukko sosiaaioikeudellisia kysymyksiä niiltä osin, kuin kysymyksessä olisi oman tulevaisuuden järjestäminen esimerkiksi omaishoidon sopimuksella tai erilaisilla sosiaaliturvaetuuksilla. Samoin käsittelyn ulkopuolelle on rajattu asunnon vaihtamiseen liittyvät kysymykset ja tämän osalta viime aikoina paljon puhuttaneet ns. käänteiset asuntolainat. Esimerkiksi pelkkä sosiaaioikeudellisten etuuksien luetteleminen ei olisi ollut tämän tutkimuksen tavoitteiden näkökulmasta mielekästä ja niille on paikkansa toisenlaisissa esityksissä.

Kuten edellä hahmotelluista ongelmista voidaan havaita, vanhuusajan suunnittelua koskevat oikeudelliset kysymykset ovat tärkeitä usean eri oikeudenalan näkökulmasta. Selviä liittymiä teemalla on paitsi yksityisoikeuteen myös sosiaali- ja lääkintäoikeuteen sekä perus- ja ihmisoikeustutkimukseen. Esillä olevalle problematiikalle on siis ominaista sen sijoittuminen usealle oikeudenalalle. Lisäksi tutkimuksessa on sen luonteesta johtuen syytä hyödyntää näkökulmia, joita on nostettu esiin hoitotieteellisissä, sosiaaligerontologisissa ja vanhuspoliittisissa tutkimuksissa.

Osa tämän teoksen kysymyksistä olen käsitellyt jo vuonna 2003 julkaistussa väitöskirjassani ”Dementoituvan henkilön oikeudellinen asema”. Ennakoivaa ikääntymistä koskevassa tutkimuksessa yksi väitöskirjassa esiin nostettu kysymys on laajemman erityistutkimuksen kohteena.

2. Yhteenvetoa ja näkökohtia de lege ferenda

Teoksen pääteemana on edellä mainituin tavoin vanhuuteen varautumisen eri keinot, etenkin kysymys siitä, millä tavoin yksilö voi järjestellä ennakkoon omaa edustamistaan koskevat kysymykset ja ilmaista oman tahtonsa vajaakykyisyytensä varalle.

Lainsäädännössämme on kuitenkin vajaakykyisiä ihmisiä koskevia oikeudellisia epäkohtia, jotka kaipaisivat muutosta. Nämä lainsäädännön muutostarpeet käydään myös teoksessa läpi:

Vireillä olevia hankkeita:

1. Vajaakykyisen aikuisen vapauden rajoittamisesta laitoshoidon aikana tulee säätää selkeät ja tarkkarajaiset säännökset ottaen kuitenkin huomioon vaatimus säännösten hyväksyttävyydestä ja suhteellisuudesta. Asiaa koskeva säädösvalmistelu on tällä hetkellä Sosiaali- ja terveysministeriössä käynnissä ja työryhmän toimikausi päättyy vuoden 2013 lopulla.
2. Sosiaali- ja terveydenhuollon henkilöstölle tulee säätää ilmoitusvelvollisuus havaitsemastaan vanhuksen tai muun toimintakyvyltään rajoittuneen potilaan kohtaamasta kaltoinkohtelusta hoidossaan siten kuin sosiaalihuollon lainsäädännön uudistamistyöryhmän raportissa ehdotetaan.

Keskustelun alla olevia teemoja:

3. Vajaakykyisen potilaan itsemääräämisoikeuden kannalta on tärkeätä, että hänen aiemmin ilmaisemaansa tahtoa kunnioitetaan myös hoitotilanteissa. Tämän vuoksi potilaslakiin tarvitaan *selkeä säännös hoitotahtosta*, joka poistaa potilaslain 6 ja 8 §:n välisen ristiriidan ja epäselvyyden siitä, tuleeko vajaakykyisen potilaan hoitotahtoa noudattaa esimerkiksi omaisten vastustuksesta huolimatta. Tämän lisäksi potilaslakiin tarvitaan säännös etusijajärjestyksestä hoitopäätösten tekemisessä. Etusijan näissä tilanteissa ansaitsevat potilaan valtuuttamat henkilöt.
4. Kansainvälisestikin ajankohtaista *tuettua päätöksentekoa* koskevan järjestelmän mahdollisuutta tulee selvittää. Kuitenkin esimerkiksi toimintakyvyltään heikentyvien muistisairaiden näkökulmasta olisi merkittävää huomioida muistisairauksien etenevä luonne ja tämän osalta olisikin syytä selvittää, kuinka hyvin tuetun päätöksenteon järjestelmä toimii muistisairailta ihmisillä ja miten pitkään sairauden edetessä muistisairas siitä hyötyisi. Olisi myös hyvä tiedostaa mahdolliset ongelmat, joita voisi syntyä siinä vaiheessa, kun muistisairas ei enää kykenisi edes tuettuun päätöksentekoon.

Kritisoituja, mutta ei akuutteja kysymyksiä:

5. Oikeustoimilakiin tulisi vihdoin ottaa säännös toimintakyvyltään rajoittuneen henkilön tekemän oikeustoimen pätemättömyydestä oikeustoimilakitoimikunnan vuonna 1990 ehdottamalla tavalla.

6. Holhustoimilaki on nykyisellään ristiriitainen sen osalta, mikä on edunvalvojan määräämisen tosiasiallinen vaikutus *de facto* päämiehen elämässä. Käytännössä pelkällä edunvalvojan määräämisellä rajoitetaan päämiehen tosiasiallista toimintakelpoisuutta. Tämä näkyy myös toimintakelpoisuuden rajoitusten huomattavana vähäisyytenä suhteessa kaikkiin edunvalvojan määräämisiin. Tämä ei voi olla lain lähtökohta. Tarvitaan joko lain muutosta tai selkeää linjan muutosta siinä, missä tapauksissa pelkkä edunvalvojan määrääminen on riittävä toimenpide ja missä tapauksissa on syytä rajoittaa myös päämiehen toimintakelpoisuutta.

Edellä mainittujen näkökohtien lisäksi on huomattava, että yhä kasvava vanhusten lukumäärä ja heidän oikeusturvansa toteutuminen edellyttää tiedon lisäämistä vanhusten oikeudelliseen asemaan ja oikeusturvaan liittyvissä kysymyksissä. Tarvitaan lisää koulutusta ja tiedotusta vanhusten oikeuksiin liittyvistä kysymyksistä. Tätä koulutusta tarvitsevat niin oikeustieteen opiskelijat ja ammatin harjoittajat kuin myös sosiaali- ja terveydenhuollon puolella toimivat opiskelijat ja ammattihenkilöt.

Teos julkaistiin Talentumin kustantamana lokakuussa 2013.

Lämmin kiitokseni apurahan myöntämisestä.

Helsingissä 27.5.2014.

Anna Mäki-Petäjä-Leinonen